

Ділдәш МҰСТАПАЕВА

(Түркістан)

ТҮРКІСТАН АУДАНЫНДАҒЫ ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА
ҚОНЫСТАРЫНАН, ҚОРЫМДАРДАН ТАБЫЛҒАН
КЕРАМИКАЛАРДАҒЫ КЕЙБІР ӨРНЕКТЕРГЕ САРАЛАУ

*В статье дан обзор некоторым
орнаментам на керамиках
раннесредневековых городов
и могильников Туркестанского района.*

*Bu yazıda Tibet, Eski Türk uygarlığının
oluşum bölgelerinin biri olarak ele
alınmaktadır.*

Адам баласының қолынан жасалып шыққан кез-келген зат, сол адам өмір сүрген ортаның ерекшеліктерін, қалыптасқан дәстүр, нанымдарын өз бойына жинақтайды. Бұл тіршілікке, тұрмысқа керекті заттарды жасау барысында қалыптасқан, орныққан әдістермен бірге, дүниені тану мен қабылдауды затта бейнелеу болып табылады.

Өрнек өзінің белгілері бойынша өмірдегі нақты заттармен байланысты. Оның затқа түсірілуі тек әшекейлік сипат алып қоймайды, ол магиялық т.б. іс-әрекеттерге негізделеді.

Керамикаға өрнектерді түсірудің техникасына сипаттама берілер болса, олар: сызбалау, басу, жапсырма, қалыппен түсіру т.б.

Сызықтарды үшкір немесе дөңес құралмен түсіру, шекемелеп және шұңқыр сипатында ойып түсіру әдістері б.д.д. II мың жылдықтан бері Қазақстанда белгілі, ойып түсірілген және басып түсірілген өрнектер техникасын көшпенділердің ағашқа ою техникасымен байланыстыруға болады [1]. Өрнектерді үш түрге бөліп қарастырсақ, бірінші түрі- сызбалы – геометриялық; екінші-өсімдік тектес; үшінші-зооморфтық. Керамикада бұл үшеуі де ұласып көрініс тапқан, яғни сызбалы-толқынды өрнектермен ұласқан жапсырма томпақты көруге болады (1 сурет,7). Үшкір ұшты затпен затпен жапырақ суретін кеппеген сазға сызып түсіру- сызбалы-геометриялық және өсімдік тектес өрнектің үндесуі деуге болады (1-сурет,3).

Қаратаудың солтүстік сілемдерінің қоныстарының керамикаларында таяқшамен не тарақпен түсірілген толқынды [2], тік өрнектер әр түрлі вариантта кездесіп отырған.

Жапсырма томпақ, толқынды сипатта сызбаланып түсірілген өрнектер Түркістан ауданындағы Садық Ата, Иасы-Күлтөбе, Шаға керамикаларында кездеседі. Отырарда, Қостөбе керамикасында [3] жапсырмалы томпақтың толқынды сызбалап түсірілген өрнектермен ұласқан түрлері бар. Сызылған геометриялық өрнекпен үйлескен жапсырма өрнегі Хакас-Минусин шұңғымасындағы Таштық дәуіріне де тән [4].

Түркістан ауданынан табылған керамикадағы өрнектер, дәлірек айтқанда сызбалы-толқынды, спираль сипатындағы өрнектер Жетіасар

мәдениетінде, Қауыншы мәдениетінің үшінші кезеңінде [5] кездеседі. Үшкір затпен кеппеген сазға түсірілген сызық және толқынды өрнектер (1-сурет, 12) Сидак (VII-VIII ғ.ғ), Шойтөбе (VI-VIII ғ.ғ), Иасы-Күлтөбе (1-сурет, 1,7), IV-V ғ.ғ, Шаға (VI-VII ғ.ғ) керамикаларында бар. Қамыс ұшымен кеппеген сазға басып түсірілген (1-сурет, 5), горизонтальді және вертикальді сызбаланып түсірілген (1-сурет, 14) өрнектерді де айтуға болады. Сызбалы-тырнамалы өрнектің түрлері қола дәуірі кезеңінен ерте орта ғасырларға дейін кең қолданылған [6].

Горизонтальді сызбалы өрнектер Шорнак төбе [7], Сидак (1-сурет, 12), Шойтөбе керамикаларында [8] көрініс тапқан. Үшкір затпен (тырнақпен) оймалап түсірген өрнектерді Сидак, Шойтөбе керамикаларынан табуға болады (1-сурет, 10). Сонымен қатар ыдыстардың мойнына жапсырма сипатында түсірілген белдемшелерге саусақпен басып түсірілген өрнектер де кездеседі (1-сурет, 11).

Толқын сипатындағы өрнектер Қауыншы, Отырар-Қаратау мәдениетінің үш кезеңінде де бар [9]. Ақтөбе-2 (Шардара) қала қонысының керамикасының 20% толқын сипатындағы өрнектермен өрнектелген [10]. Үлкен уақыт көлемінде, әр түрлі варианттарда сақталып, заттарға түсіріліп келген осы өрнектерді шебер түсіргенде тек техникалық сипатына ғана емес, нанымдық жағына да назар аударған болар. Кеппеген сазға түсірілген ирек толқынды өрнектер, IV-VI ғ.ғ. Оңтүстік Қазақстандағы қоныстардан табылған ыдыстардағы толқынды өрнектер жылан бейнесін, немесе су ағымын-молшылық, өсіп-өну, мәңгілік өмір символы болар деген тұжырымдар бар [11].

Ыдыстарды ангобпен қаптап, сырттарын тамшылатып, ұқыпсыз сылап өрнектеу дәстүрлерін Сидак (VI-VIII ғ.ғ); Шойтөбе (IV-VIII ғ.ғ); Шаға (VI-VIII ғ.ғ) керамикаларынан көруге болады (1-сурет, 6). Ыдыстарды ангобтау, тамшылар себелеу Қауыншы мәдениетінің I – кезеңіндегі керамикалардан байқалады. Осы мәдениеттің II-III- кезеңдерінде де өріс алған. Бұл б.д.д. I ғ. б.д. VIII ғ. аралығын қамтиды [12].

Керамиканы өңдеудің, өрнектің мұндай түрі көзден сақтаушы, магиялық мәні бар деген түсінікпен сабақтастықта қаралған. Орта Азияның кейбір аудандарында әлі күнге дейін сақталып келеді [13].

Қазіргі кезеңге дейін жас баланың маңдайына көз тимесін деп күйе жағу әдеті осымен байланысты болса керек. Боялған ангобты өрнек әр түрлі көлемдегі дақ немесе ағым түрінде, кей кезде бояулар горизонтальді және вертикальді жолақ түрінде түсірілген. Мұндай өрнектеу әдістері Сырдарияның орта, төменгі ағысындағы, Қаратау ескерткіштерінде б.д. I ғасырынан бастап орта ғасырларға дейін кездеседі [14]. Зерттеуші М.Э.Воронец ыдыстың тұлғаларындағы дақ, тамшылардың ағымын молшылық, барлықпен байланыстырады. Яғни, асып-төгілген мол байлық бейнеленген [15]. Ыдыстардың сыртын тамшылатып өрнектеу әдістері Ақтөбе-2 (I-IV ғ.ғ.), Шаушықұм қорымынан табылған ыдыстарда [16] кездеседі. Құмыралар қызыл-қоңыр, қара-қоңыр бояулар себелеп

өрнектелген. Шаға (VI-VIII ғ.ғ), Сидак, Шойтөбе қорым, қала қоныстарының керамикаларында қызыл, қоңыр қызғыш, қара бояу тамшылатқан ыдыс сынықтары кездеседі. Ақшыл ангобпен қапталған ыдыстың сыртына қызыл-қоңыр, қара бояуларды ұқыпсыз жағып тамшылату Қауыншы, Отырар-Қаратау мәдениетіне тән құбылыс [17].

Кейінгі қаңлы кезеңінде [18] (б.д.I-IV ғ.ғ) ыдыстардың сырты қызыл, қара, қоңыр ангобтармен қапталған, сонымен қатар қою қоңыр, қара ангобты (лаймен) сазбен бояу кең өріс алған.

Ерте орта ғасырлық қала қоныстарынан, қорымдарынан табылған керамикалық ыдыстардың саптарының бойына ойып түсірілген өрнектерді байқауға болады. Мұндай сапты ыдыстар Сидак, Шойтөбе, Жүйнек, Қарашық-I (1-сурет, 4-сурет) керамикасында кездеседі. Мұндай зооморфтық сипаттағы өрнектің шығу негізін ежелден келе жатқан нанымдармен ұштастырған орынды болар. Жануарлар рух пен адамдар коллективі арасындағы дәнекер ретінде танылған жағдайда, сол арқылы денсаулық, өсіп-өнуге т.б. жағымды әсері туралы түсініктермен ұштасса керек [19].

Қойдың спираль сипатындағы иілген мүйіздерінің жапсырма бейнесі (имитациялау) ыдыс саптарының жоғарғы бөлігінде кездеседі. Мұндай өрнектер Түркістан ауданындағы ерте ортағасырлық қоныс, қорымдар керамикаларынан (Сидак) кездеседі (1-сурет, 13). XI-XIV ғ.ғ. (Төрткүл-Қаратөбе) бояулы керамикаларындағы қоңыр бояумен түсірілген S сипатындағы өрнек (1-сурет, 9) ерте орта ғасырлардағы дәстүрдің сабақтастығы болар.

Ыдыс сабының сыртына ойып түсірілген өрнектер әдетте, Түркістан ауданының керамикасында бір қатар болып берілген, ал зат сабының сыртына саусақпен басып түсірілген өрнектер Қауыншы мәдениетінің II-ші кезеңіне (б.д.IV-V ғ.ғ) тән, зерттеуші Л.М.Левинаның тұжырымы бойынша сазды басып түсірілген сап бойындағы ойықтар қойдың бұйраланған жүнін бейнелеу [20].

Шұңқыр сипатындағы басып түсірілген ойықтар сақтаушы ролін атқарған қойдың схемалық бейнесі болған. Зерттеуші М.С.Мершиев саптағы шұңқыр сипатындағы ойықтарды сақтаушы ролін атқарған қойдың бейнесінің - мүйіз сипатындағы жартылай схемалық символдық белгіден, S сипатындағы бұрамадан, крестен қамыс ұшымен немесе саусақпен түсірілген дейінгі даму жолы деген [21]. Яғни, қой бейнесі құрбандық малы, билік белгісі, желеп-желеуші, өсіп-өну символы. Сарматтар керамикасында, Қауыншы тұрғындарында қой ру тотемі, қорғаушы мәні болған бейне [22].

Осы өрнектер IX ғ. кейінгі бояулы керамикалар саптарында жалғасын тапты деуге болады. Себебі, Шойтөбе, Қаратөбе-Төрткүл қоныс қалаларының бояулы керамикаларындағы өрнектер, сап бойына басып түсірілген (қой бейнесі) бояумен түсірілген өрнектерге алмасты деген болжам бар. Шойтөбе, Қаратөбе-Төрткүл қоныс қалаларында (1-сурет, 8) осындай

құбылыс байқалады. Бояулар қоңыр түспен түсірілген. Кейінгі орта ғасырларда аталған өрнектер жоғалып кетпей, технологияның өзгеруіне байланысты жана бір бейнелеу тапқан.

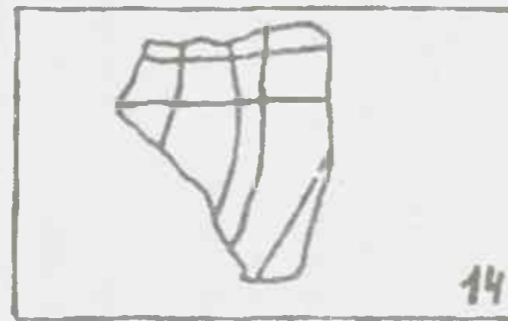
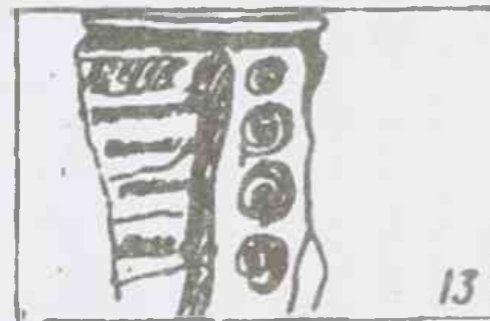
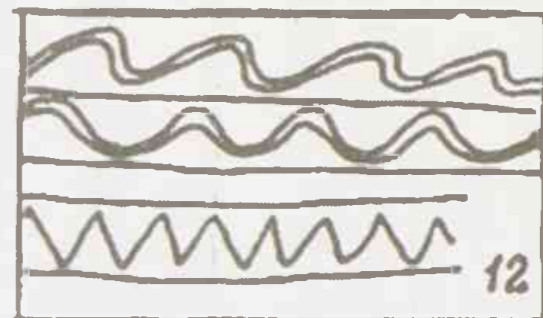
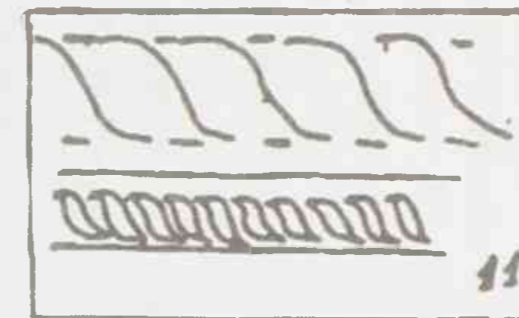
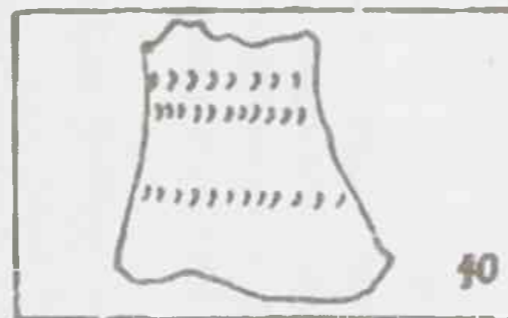
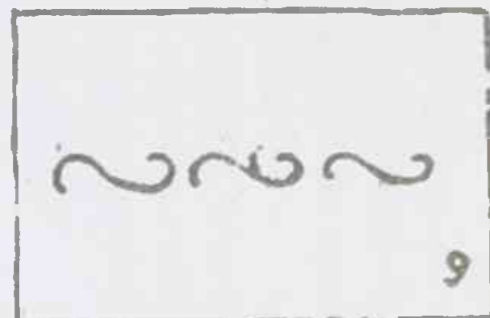
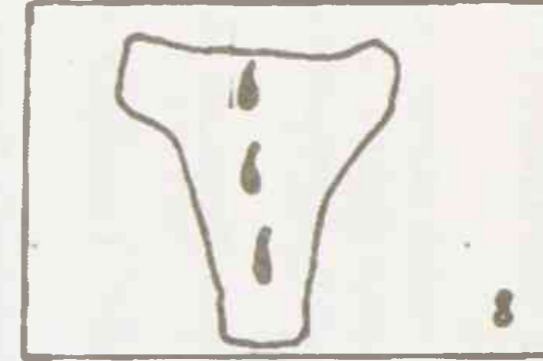
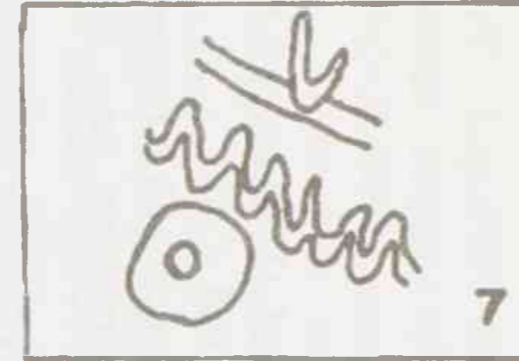
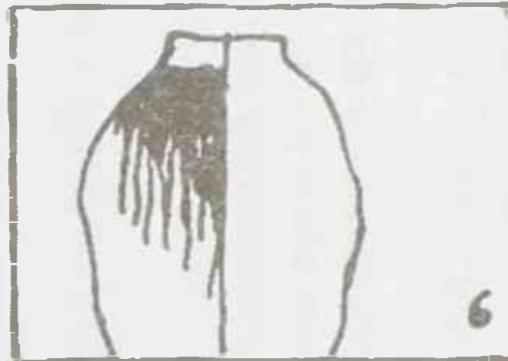
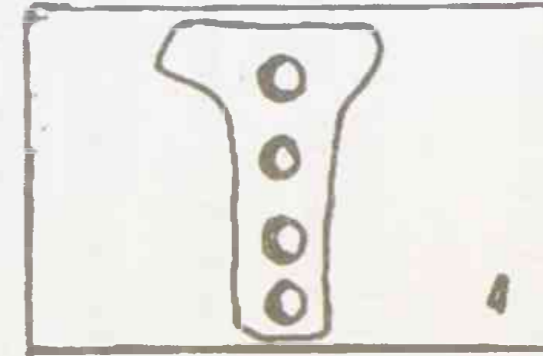
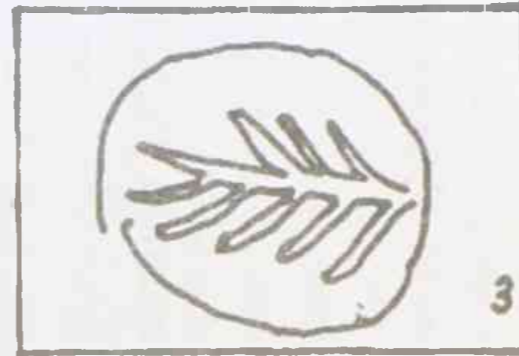
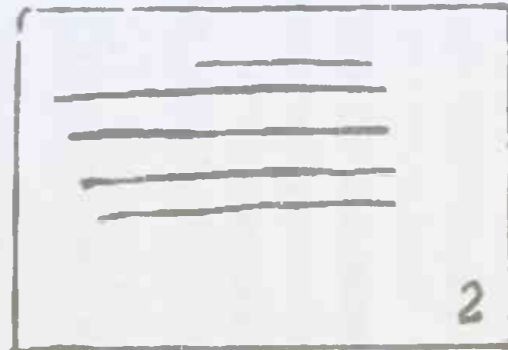
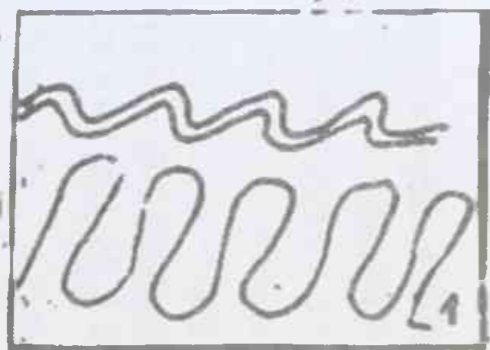
Б.д. IV-IXғ.ғ қамтыған кезеңдерде шартты түрде алғанда мынандай сипаттағы өрнектер өріс алған:

1. Жапсырмалы томпақпен ұласқан толқынды өрнектер (1-сурет, 7)
2. Толқынды өрнектер (1-сурет, 1)
3. Горизонтальді сызық сипатындағы өрнектер (1-сурет, 2)
4. Қамыс ұшымен басып түсірілген өрнектер (1-сурет, 5)
5. Түзу және толқынды сызықтармен ұласқан өрнектер (1-сурет, 12)
6. Ыдыстың сабына ұзына бойы саусақпен басып түсірілген өрнек (1-сурет, 4)
7. Ангобтау, ұқыпсыз бояу жағу, тамшылату (1-сурет, 6)
8. Жапырақ сипатындағы өрнек (1-сурет, 3)
9. Тырнақ немесе үшкір ұшты затпен түсірілген өрнек (1-сурет, 10)
10. Бояумен спираль сипатында түсірілген өрнек (1-сурет, 9)
11. Ыдыс мойнына саусақпен, затпен басып түсірілген өрнек (1-сурет, 11).
12. Сап бойына ойып түсірілген өрнектің бояулы керамика сабындағы бояумен түсірілген сипаты (1-сурет, 8)
13. Сап бойына түсірілген (ерте орта ғасыр) спираль сипатындағы өрнек (13)
14. Горизонтальді және вертикальді сызбалар (14-сурет)

Өрнектер негізінде кеппеген сазға үшкір ұшты затпен сызбалап түсірілген. Бұлардың әрқайсысының ыдысты әшекейлеуде тек техникалық сипаты ғана емес, нанымдық сипаты (тотем, сақтаушы, құрбандық малы, мәңгілік өмір, ана бейнесі, атропейлік мән алу, молшылы белгісі т.б.) болған.

Дүниенің, қоршаған ортаның, шаруашылық түрінің заттарда өрнектер сипатында бейнеленуі арасында белгілі бір қатынас бары анық. Өрнектердің формалары нақты өмірдегі заттармен, құбылыстармен тығыз байланыста дамыған. Табиғи формалардың бейнеленуде өзгеруі адамның табиғаттан алшақтауын негіздегендей [19]. Демек, керамикалардағы толқынды, жапсырма, ойып түсірілген өрнектер, бояу тамшылату, сылау-бұлар қой, жылан бейнелері, көбею, ұрпақ өрбіту, молшылық т.б. сипаттан алғашқы кезде реалистік сипатта бейнеленіп, уақыт тезінен өте келе толқын, жапсырма томпақ, ойық т.б. түрінде өз бейнелерін тапқан болса керек.

1-сурет. Керамикадағы өрнектердің көріністері.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сенигова Т.Н. Орнаментальные узоры на керамических сосудах VI-IX веков. //В глубь веков. Алма-Ата: Наука, 1974. С.122
2. Археорлогические исследования на Северных склонах Каратау. Алма-Ата: Изд. Академии наук Каз ССр. 1962. С.209
3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука, 1972. С.130. Рис.92,7
4. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины. М., 1960.
5. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. М.: Наука, 1971. Рис.15, 59.
6. Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII-XII вв. Душанбе: Дониш. 1966. С.102
7. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи... Рис. 63. 40-83.
8. Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. Алматы: Ғылым, 1999. С. 135
9. Левина Л.М. Керамика... Рис.59
10. Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. Алма-Ата: Наука, 1968. С.152
11. Подушкин А.Н. О знаках на керамике поселений Южного Казахстана IV-VI вв. н.э. //Известия АН Каз ССр, Серия общественных наук, N3. 1985. С.52
12. Левина Л.М. Керамика... Рис.59
13. Пещерева Е.М. Гончарное производства Средней Азии. М.-., 1959. С.80
14. Подушкин Н.П. К.Вопросу о керамике раннеземледельческих поселений верховий реки Арысь (I-IV ф.ф). // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1970. С.106.
15. Воронец М.Э. Отчет археологической экспедиции музея истории АН УЗ ССР о раскопках погребальных курганов первых веков н.э. возле станции Вревская в 1947 г. // Труды музея истории народов Узбекистана. Вып.1. Ташкент, 1951.
16. Максимова и др. Древности Чардары... табл XII, Рис.1,4; Рис.18,19,22,23; табл XXVIII, Рис. 4,6
17. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сыр-Дарьи в первом тысячелетии н.э. Автореферат. М., 1967. С.19
18. Агеева Е.И. Керамика Южного Казахстана. (Опыт историко-археологической периодизации) Автореферат. Ленинград, 1953. С.10
19. Антонова Е.В. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев. //Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. М.: Наука, 1986. С.60
20. Левина Л.М. Керамика... С.182, 203, 221, Рис. 59, 49-53
21. Максимова и др. Древности Чардары... С.152
22. Скалон К.М. Изображение животных на керамике сарматского периода. //Труды отдела истории первобытной культуры. Т.1, Л.: 1941; Григорьев Г.В. Каунчи тепе. Ташкент, 1940.